

УДК 347.13; (147.2Речове право)

ДО ПИТАННЯ НЕДІЙСНОСТІ ТА ПРОТИПРАВНОСТІ ПРАВОПРИПІНЯЮЧИХ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ФОРМІ ПРАВОЧИНІВ

Коструба А. В.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Сімферополь, Україна

У статті досліджено особливості прояву недійсності правочину як правоприпиняючого юридичного факту, обґрунтовано неможливість існування ознаки протиправності щодо недійсного правочину як правоприпиняючого юридичного факту, доведено, що існування неправомірних правоприпиняючих юридичних фактів можливе виключно у формі цивільно-правового делікту.

Ключові слова: правочин, юридичний факт, правоприпинення, правоприпиняючий юридичний факт, недійсність, протиправність.

Питання оспорюваності та нікчемності правочинів завжди посідало важливе місце в наукових дослідженнях цивільного права. Це пояснюється фундаментальністю категорії правочину, його роллю в цивільному обороті та механізмі правого регулювання. Але, водночас, не всі аспекти правочинів мають безспірний характер. До таких питань, зокрема, належить неправомірність недійсного правочину. Для того, щоб більш детально з'ясувати природу недійсного правочину й ознаку неправомірності, його можна розглянути з точки зору правоприпиняючих юридичних фактів, що дозволить з відносно нової позиції оцінити властивість недійсності правочину та його протиправності.

Питанню недійсності правочинів та юридичним фактам було присвячено праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Агарков М. М., Брагінський М. І., Борисова В. Б., Генкін Д. М., Жилінкова І. В., Зейкан Я. П., Кузнєцова Н. С., Красавчиков О. О., Крашенінников Є. О., Міхно О. І., Новицький І. Б., Первомайський О. О., Сироткіна А. О., Шахматова В. П., Шевченко Я. М., Яроцький В. Л. та інших.

Метою статті є аналіз властивості недійсності правочину як правоприпиняючого юридичного факту, особливості її прояву, а також співвідношення недійсності правочину та його протиправності.

В межах поділу юридичних фактів-дій на юридичні акти й юридичні вчинки, правочини є основною формою юридичних актів, оскільки тісно пов'язані з волею суб'єкта як визначальною умовою його чинності. В юридичній літературі існує думка, згідно з якою норми права в усіх випадках встановлюють незаконність недійсних правочинів за винятком певної групи, до якої віднесені правочини, визначені законом як недійсні (насамперед нікчемні), однак із застереженням про те, що за певних умов такі правочини можуть бути визнані дійсними без можливості заперечення їх законності надалі [1, с. 111-112; 2, с. 76].

На нашу думку, досить спірною є позиція вчених щодо віднесення правоприпиняючих юридичних фактів у формі недійсного правочину до незаконного або неправомірного. В цьому аспекті можна навести думки ряду науковців, зокрема Шахматова В. П., який вважав головною причиною недійсності правочинів порушення ними нормального розвитку суспільних відносин, а визначення недійсного правочину, на його думку, має підкреслювати, що недійсними правочини є саме через шкідливість і небажаність їх для суспільства. На думку вченого, недійсний правочин – це правочин, склад якого не відповідає зазначеним у нормах права ознакам складу правочинів даного виду, у силу суспільно шкідливих чи суспільно небажаних властивостей [2, с. 79]. Схожу думку висвітила Спасибо-Фатєєва І., яка вважає, що укладення правочинів із тими чи іншими вадами є ненормальним правовим явищем, на яке право має певним чином реагувати. Вчена вважає, що поняття недійсних правочинів саме для цього й було введено, і правочини з певними вадами волі, суб'єктного складу, форми, змісту тощо, тобто ті, які не відповідають вимогам, визначеним в ст. 203 ЦК України, тим самим порушуючи право. Тобто правочин сам по собі має бути правомірною дією, і, якщо недійсні правочини є неправомірною дією, то постає питання про те, чи є вони правочинами [3, с. 95]?

Відповідь на це питання можна надати, провівши аналіз принципів цивільного права й зважаючи на деякі його норми.

По-перше, цивільне право є диспозитивним і дає учасникам цивільних правовідносин самостійно обирати моделі поведінки. У зв'язку з цим дія, яка не вписується в модель правоприпиняючого юридичного акту за наявності основного елементу – волі, є нічим іншим, як дією, яка не схожа з моделлю, визначеною законом. Проте, оскільки ЦК керується загально дозвільним принципом, тобто дозволено все, що прямо не заборонено законом, то виходить, що в разі відсутності реальної і прямо встановленої заборони не вчиняти певні дії (наприклад, не дотримуватися вимог про форму правочину), останні є правомірними або, принаймні, такими, що чітко не врегульовані законом. При цьому, вони врегульовані загально – за посередництвом принципів цивільного права. Якщо модель поведінки не вписується у свій правовий аналог, то ця поведінка не перебуває поза законом в цивільному праві. Вона була б такою, якщо мала місце в адміністративних або інших публічних правовідносинах, які врегульовані публічним законодавством за принципом дозволено лише те, що прямо передбачено законом. У такому разі не вчинення дій, які передбачені законом, або вчинення дій, які прямо не передбачені законом, є нічим іншим, як перебуванням їх поза законом. Такі дії, відповідно, будуть незаконними. Якщо казати про диспозитивні методи регулювання цивільного права, то можна стверджувати, що будь-які відносини потрапляють під регулювання цивільного права за двома критеріями: предмет і метод. За предметом – це майнові відносини рівних за правовим статусом учасників відносин, за методом регулювання це сукупність диспозитивного й імперативного методів з приматом першого над другим. У зв'язку з чим виходить, що в тому разі коли фактичні дії сторін чітко не відповідають правовим моделям, закріпленим в нормах цивільного права, вони не позбавляються своєї сфери впливу і залишаються регулюватися цивільним правом, а саме його принципами у тому числі аналогією права і аналогією закону. В такому разі можна казати, що порушення прав і свобод особи має місце коли якийсь суб'єкт повністю або частково обмежує можливості їх реалізації, діючи всупереч праву [4, с. 83]. Але, якщо сторо-

ни добровільно й усвідомлено вступають у правовідносини на певних умовах, то такі дії не можуть визнаватися неправомірними. Більше того, в протилежному випадку повністю нівелюється один з основних принципів і презумпцій цивільного права – добросовісність, який дозволяє стороні правовідносин, з однієї сторони вільно реалізовувати свої права і обов'язки, а з іншої – бути захищеною від недобросовісних чи недружніх дій з боку інших учасників цивільних правовідносин [5, с. 89].

Крім того, вважаємо, що багато вагомо зміщують акценти в розумінні правочину, закріпленого в ч. 1 ст. 202 ЦК України. Зазначена стаття встановлює, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [6]. Дана стаття нічого не каже про правомірність або неправомірність дій, вона ніби акцентує увагу на основному елементі правочину – його спрямованості, яка виражається у волі. Тобто з одного боку це просто вольовий акт, а з іншого – акт, який направлений на досягнення конкретної мети – набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відсутність цього елемента виключає правочин, але його наявність у будь-якому випадку дозволяє казати про наявність правочину. Тобто під укладенням правочину законодавець розуміє вираз суб'єктом цивільного обороту своєї волі, тобто волевиявлення. Відповідно, дія, яку ЦК України називає правочином, являє собою волевиявлення. І, якщо волевиявлення спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, то таке волевиявлення обов'язково визнається правочином [7, с. 49]. У такому сенсі правочин є юридичним фактом у формі дії, адже на відміну від подій, юридичні дії завжди пов'язані з волею й волевиявленням суб'єктів права. Причому єдність волі і її виявлення вважають основою для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення [1, с. 110]. У зв'язку з цим чинність або нечинність правочину це вже інше питання. Більше того, стаття 203 ЦК України має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» [6]. У зв'язку з чим недодержання вимог, встановлених у даній статті, тягне наслідок у вигляді нечинності правочину, тобто неможливості породити ним наслідків. Це означає що правочин має місце, тобто є вольова дія спрямована на набуття, зміну або припинення правочину але вона не здатна породити результат, на який направлена.

Зважаючи на наведене вище, вважаємо недоречним використання в статті 203 ЦК України частини 3, яка виглядає наступним чином: «Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі» [6], оскільки, будучи розташованою в межах статті 203 ЦК України, яка має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» вона створює поєднання різнорівневих явищ в межах одного припису закону. Виключення елемента волі з правочину як юридичного акту не впливає лише на його дійсність, а повністю виключає можливість існування правочину. Воля, тобто спрямованість в аспекті ст. 202 ЦК України є основним і визначальним елементом правочину, його стрижнем. Відсутність волі означає відсутність самого правочину, але в той же час відсутність будь-якого з елементів, передбачених в ст. 203 ЦК України, тобто змісту, обсягу цивільної дієздатності, форми і мети впливає не на наявність або відсутність правочину, а на його чинність або нечинність. Можна, звичайно, стверджувати, що в даному випадку йдеться не про наявність чи відсутність волі, а про її форму, тобто чи волевиявлення вільним або воно склалося внаслідок збігу обставин. Але все ж

таки, чи є дії, які вчиняються на виконання волі іншої особи волевиявленням особи, яка вчиняє ці дії, якщо вони не відповідають його внутрішній волі? Це питання може стати предметом подальшої дискусії, але не можна не зважати на те, що наведена стаття (ст. 203 ЦК України) ніяк не зачіпає поняття незаконності або неправомірності правочину. Більше того, ст. 204 ЦК України «Презумпція правомірності правочину» встановлює, що «правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним» [6]. Таким чином, законодавець використовує як антоніми слова правомірність і недійсність, які мають зовсім інше значення. У зв'язку з цим, існуюча думка про те, що недійсні правочини завжди є неправомірними, вважаємо, є не зовсім обґрунтованою.

У зв'язку з вищенаведеним, ми повністю підтримуємо думку Кучера В. О. з приводу того, що до цивільних правопорушень необхідно віднести ті нікчемні правочини, що містять в собі всі елементи цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні нікчемні правочини [8, с. 8]. Всі інші нікчемні та недійсні правочини, на нашу думку, не можна віднести до неправомірних. Адже, як ми з'ясували вище, не всі з них є цивільними правопорушеннями.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що ознака протиправності діяння, яка по суті визначає невідповідність поведінки особи вимогам права, вираженим в актах цивільного законодавства або договорі [9, с. 372] є обов'язковим елементом для визнання правоприпиняючого юридичного факту у формі нікчемного або оспорюваного правочину неправомірним. Однак в аспекті диспозитивного методу регулювання цивільних відносин деякі нікчемні або недійсні правочини не порушують прав учасників цивільно-правових відносин або інтересів держави, хоча участь останньої в зазначених відносинах як пасивного «спостерігача» інтереси якого завжди мають бути дотримані є питанням досить дискусійним. Мається на увазі, зокрема, те, що в усіх оспорюваних правочинах діє презумпція правомірності, тобто правочин вважається дійсним до тих пір, поки його недійсність не буде встановлена законом або судом, у зв'язку з чим казати про неправомірність такого правочину не визнається можливим. Крім того, чи можна з впевненістю назвати деякі нікчемні правочини, як, наприклад, такий, що порушує вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, неправомірним? З одного боку, дійсно недотримання сторонами вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину значно зменшує рівень захищеності прав і законних інтересів учасників такого правочину, адже законодавець не просто так встановлює вимогу нотаріального посвідчення тих чи інших правочинів. З іншого боку, такий правочин може бути визнаний судом дійсним і дане рішення суду буде прирівняне до нотаріального його посвідчення, у зв'язку з чим виникає питання чи був такий правочин до винесення судом рішення неправомірним, адже таке судове рішення не має правовстановлюючого характеру, а лише встановлює обставини і юридичні факти і підтверджує їх наявність або відсутність. Тому виходить, що судове рішення про визнання правочину дійсним не надає йому правомірності, а лише підтверджує її, у зв'язку з чим можна цілком обґрунтовано зробити висновок, що правочин, щодо якого не було дотримано вимоги закону про нотаріальне посвідчення в разі подальшого його визнання дійсним судом, мав правомірний характер і на момент його укладення без нотаріального посвідчення.

Не можна стверджувати що всі недійсні або нікчемні правочини є протиправними. Протиправність цих правочинів можна встановити лише за відсутності ме-

ханізмів встановлення їх правомірності після моменту їх укладення, тобто лише у разі без альтернативності припису закону про їх недійсність або нікчемність. Особливо це стосується нікчемності.

Тому до неправомірних правоприпиняючих юридичних фактів у формі правочинів можна віднести лише ті, які мають ознаки цивільно-правового делікту. Відсутність таких ознак є підтвердженням правомірності недійсного або нікчемного юридичного факту. Такий висновок можна зробити з точки зору конструкції юридичного факту як правового явища, яке має юридичну і фактичну сторони. Зазначені вище обставини, які унеможлиблювали настання правоприпиняючого юридичного факту, а тому і його наслідків відносилися лише до його конструкції. У той же час, в цивільному обороті існують випадки, коли юридичний факт має правильну модель (юридичну конструкцію) і фактичні дії суб'єктів цивільного права можуть вписатися в зазначену модель, і цей юридичний факт навіть породжує наслідки, але водночас у силу певних обставин визнається таким, що не мав місце й тягне наслідком повернення до того стану правовідносин, який мав місце до його настання (реституція), або взагалі не може настати в силу обставин, які склалися в конкретних цивільних правовідносинах. у таких випадках можна казати про дефектність правоприпиняючих юридичних фактів. Проте це питання має стати окремим предметом наукових досліджень.

Список літератури

1. Кот О. Природа недійсних правочинів / О. Кот // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4 (59). – С. 108-118.
2. Підвисоцький В. І. Правова природа та поняття недійсного правочину / В. І. Підвисоцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 2 (52). – С. 76-80.
3. Спасибо-Фатєєва І. Спірні питання недійсності правочинів та її наслідки / І. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 95-106.
4. Юхимюк О. М. Поняття та форми захисту прав і свобод особи / О. М. Юхимюк // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 24 листопада 2011 р. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С. 82-84.
5. Бакалінська О. О. Добросовісність як принцип і презумпція цивільного права / О. О. Бакалінська // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 24 листопада 2011 р. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С. 88 – 89.
6. Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
7. Эрделевский А. О классификации недействительных сделок / А. Эрделевский // Хозяйство и право. – 2007. – № 4. – С. 47-50.
8. Кучер В. О. Нікчемні правочини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. О. Кучер. – Л., 2004. – 19 с.
9. Цивільне право : [підручник у 2 т.] / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.] / [за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцької]. – Х. : Право. – . – Т. 1. – 2011. – 656 с.

Коструба А. В. К вопросу недействительности и противоправности правопрекращающих юридических фактов в форме сделок / А. В. Коструба // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2012. – Т. 25 (64). № 1. 2012. – С.57-62.

В статье исследованы особенности проявления недействительности сделки как правопрекращающего юридического факта, обоснована невозможность существования признака противоправности по отношению к недействительной сделке как правопрекращающего юридического факта, доказано что существование непра-

вомерных правопрекращающих юридических фактов возможно исключительно в форме гражданско-правового деликта.

Ключевые слова: сделка, юридический факт, прекращение, прекращающий юридический факт, недействительность, противоправность.

Kostruba A. To the question of inefficacy and illegality of right-depriving jural facts in the form of civil deal / A. Kostruba// Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2012. – Vol. 25 (64). № 1. 2012. – P. 57-62.

The features of display of inefficacy of right-depriving jural facts in the form of deal are explored in the article, impossibility of existence of sign of illegality in relation to invalid deal as right-depriving jural fact is proved, its demonstrated that existence of illegal right-depriving jural facts is possible exceptionally in the form of civil legal delict.

Keywords: agreement, jural fact, right-deprivation, right-depriving jural fact, inefficacy, illegality.

Статья поступила в редакцию 16.04.2012.